

فرمان امام خمینی (ره) به جهادگران: زحمات بی وقفه جهاد این سنگر سازان بی سنگر از جمله مسائلی است که ترسیم آن در قالب الفاظ نمیگنجد... فرزندان عزیز جهادیم به تنها چیزی که باید فکر کنند به استواری پایه های اسلام ناب محمدی صلی الله علیه و آله و سلم است.

صحیفه نور، جلد ۲۱

تبیین راهبردهای جهاد سازندگی در دانشگاه، صنعت و مهندسی رزمی در دفاع مقدس

سمانه لاجوردی^۱ - غلامرضا علاماتی^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۱۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۴/۱۵

20.1001.1.17351723.1402.21.82.2.5

چکیده

گفتمان با رویکرد تاریخ‌نگاری، و تلاش برای ثبت و تحلیل وقایع و مجاهدت‌های سال‌های دفاع مقدس، تبیین حقایق والای انسانی و جامعه‌شناختی دینی است. در این راستا به راهبردهای جهاد سازندگی در دانشگاه، صنعت و مهندسی رزمی در دفاع مقدس پرداخته شده است. داده‌های این پژوهش کیفی، مستخرج از مصاحبه‌های نیمه ساختاریافته و مرور اسناد و مقاله‌های منتشره بوده است و از روش تحلیل محتوای کیفی برای تحلیل داده‌ها استفاده شده است. یافته‌های این مطالعه، اقدامات جهاد سازندگی را در سه طبقه شامل مدیریت سازمانی، مهندسی رزمی جنگ و مدیریت فرهنگی تقسیم کرده است و در درون هر طبقه به راهبردی‌ترین آنها پرداخته شده است. بنابراین از مجموع ۲۵ مصاحبه کیفی و تحلیل آنها، تعداد ۳ مضمون، ۷ تم اصلی و ۱۴ تم فرعی شناسایی شد که بر راهبردهای کلان و همسو در جهاد سازندگی مبتنی است. چنین تبیین‌هایی با هدف پرکردن شکافی در دانش نحوه عملکرد نهادهای انقلابی و حکمرانی، می‌تواند روایت‌هایی تاریخی ساز از حماسه، جهاد و ابتکارات مهندسی رزمی جنگ جهادگران جهاد سازندگی را به تصویر کشاند و دلالت‌های عملی و نظری برای خط‌مشی‌گذاران، و مدیران و نیز اندیشه‌ورزان و محققان فراهم نماید.

واژگان کلیدی: جهاد سازندگی، دانشگاه، دفاع مقدس، عملکردهای ویژه، مهندسی رزمی.

^۱. استادیار دانشکده مدیریت، موسسه آموزش عالی ارشاد دماوند، تهران، ایران-نویسنده مسئول

^۲. استادیار دانشگاه امام حسین علیه السلام

مقدمه

از اهداف تحلیل اطلاعات و تجارب هشت سال دفاع مقدس، آینده‌نگری و هشدار نسبت به وقایع و رویدادها در آینده و برگزیدن رویکرد آینده‌نگرانه است. با توجه به روند تحولات از ابتدای جنگ و وجود انسجام بین نیروهای دفاعی و جهاد سازندگی در طول هشت سال جنگ تحمیلی و نقش این همسویی در موفقیت عملیات‌های مختلف، ضرورت «تبیین» این همسویی راهبردی را در مقطع تاریخی سال‌های دفاع مقدس آشکار ساخته است.

تبیین تدوین سناریونگاری جهاد و مهندسی رزمی شامل روایت کلی، تعیین نقاط عطف، نمادها، پیام‌ها، نقش آفرینان، عملکردهای ویژه، موضوع‌های اصلی و فرعی، محدوده زمانی، جغرافیایی، و اجتماعی و سیاسی، و تعیین نتایج و دستاوردهاست. «خودباوری، خوداتکایی و جهادخودکفایی روستا به عنوان محور تولید»، «وحدت‌گرایی و انسجام ارزشی در ساخت پل‌ها و... بازآفرینی بصیرت و ارزش‌ها (وصیت‌نامه شهدا)» و... پیام‌آور جهادگران بود که به عنوان «سفیران پیام عدالت خواهی انقلاب و مبارزه با فقر و تبعیض برای روستائیان» شهرت یافتند. همچنین ابتکارات جهادگران در دفاع مقدس و «سنگ‌سازان بی‌سنگر» پیام‌آور جهادگرانی، بی‌ادعا، گمنام و با خلوص است که در هدف مقدس خود کوشش نمودند، حماسه آفریدند و شهادت را برگزیدند.

۱. کلیات

۱-۱. بیان مسئله

تبیین زمینه‌ها و شرایط اجتماعی تشکیل جهاد سازندگی و تبیین عملکردها و راهبردهای ویژه، برای شکل‌گیری ذهنیت مخاطره‌ها، به‌شدت بستگی به زمینه و شرایط داشته و نزد تحلیل‌گران و تصمیم‌سازان دارای اهمیت است. چنین تبیین‌هایی برای مدیریت سرمایه‌های انسانی در حوزه علمی ثمربخش و برای ارزش‌های دفاع مقدس ضروری است. تلاش برای تاریخ‌نویسی و وقایع‌نگاری و وقوف لازم نسبت به آنها، مستلزم وجود جامعه اطلاعاتی منسجم و از جمله کفایت تحلیل‌گران پژوهش‌های تاریخی است.

جهاد به عنوان یک نهاد خودجوش از بین مردم اینثارگر به‌وجود آمد و با عمیق‌تر شدن ریشه‌های انقلاب، این نهاد مانند نهادهای دیگر (کمیته و سپاه) دارای ارزش اجتماعی بالایی شد. لذا پیوستن به جهاد مانند پیوستن به سپاه و کمیته با ارزش شد و بسیاری از افراد مایل به عضویت در آن شدند (رفیع پور، ۱۳۷۲). شهید مهدی ورشابی (۱۳۹۱) فرمانده مهندسی رزمی، جهاد سازندگی را نهادی می‌دانست

که عامل پیروزی انقلاب و مهد پرورش انسان‌هایی است که تبلور درخشش نورشان از خاک تا افلاک و از عالم مُلک تا ملکوت اعلی را روشن ساخته است.

هسته اولیه جهاد در انجمن اسلامی دانشکده فنی دانشگاه تهران آغاز به کار کرد. تشکیل جهاد در طرح اولیه خود تدوین و توسط شهید دکتر بهشتی به اطلاع امام (ره) رسانده شد. امام خمینی (ره) مهلت یک ماهه برای تشکیل این نهاد تعیین کرد و در تاریخ ۲۷ خرداد ۱۳۵۸، فرمان تشکیل جهاد سازندگی را صادر نمودند (ایروانی، ۱۳۷۸: ۱۸۴؛ امام خمینی (ره)، ۱۳۷۱: ۴۳۹—۴۴۰) پس از آن آیین‌نامه و تهیه مهر و شعار «همه با هم» و آیه شریفه «قل انما اعظکم بواحدہ ان تقوموا...» از مقدمات تشکیل جهاد بود (پیام جهاد، ۱۳۷۸: ۱۷). در ۲۷ شهریور ۱۳۵۸، اساسنامه جهاد به تصویب هیئت وزیران رسید. طبق اساسنامه، هدف از تشکیل جهاد سازندگی، بسیج امکانات و استعداد‌های مردم و دولت برای همکاری در امور تهیه و اجرای سریع طرح‌های سازندگی با توجه و تأکید بر نیازهای روستاها و نقاط دورافتاده اعلام گردید (مرادی‌بنی و افشاری ابهری، ۱۳۷۶: ۱) و نهاد جهادسازندگی در قالب یک وزارتخانه آغاز به کار کرد. جهاد سازندگی تا ۱۳۶۲ نهادی دولتی محسوب نمی‌شد، اما انجام کارهای زیربنایی و تولیدی، اهتمام به مشارکت در سیاست‌گذاری‌های کشور و مهم‌تر از همه تلاش‌های بی‌وقفه آن سبب شد تا به وزارتخانه تبدیل شود. بدین منظور، مجلس شورای اسلامی در آذر ۱۳۶۲ لایحه تشکیل وزارت جهاد سازندگی را تصویب کرد (ایروانی، ۱۳۷۸: ۱۹۵؛ مرادی‌بنی و افشاری ابهری، ۱۳۷۶: ۸، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۷).

به این ترتیب در پژوهش حاضر تلاش شد به این سوال محوری پاسخ داده شود که جهاد سازندگی با چه اقداماتی، همسویی راهبردی در عملکرد را به ویژه در سال‌های دفاع مقدس در سه حوزه «دانشگاه، صنعت و مهندسی رزمی» فراهم کرد.

۱-۲. اهمیت و ضرورت تحقیق

اهمیت اجرای پژوهش، اهمیت فهم وقایع راهبردی حکمرانی در مهندسی رزمی، دانشگاه و صنعت، و همچنین اهمیت شناخت مجموعه در هم تنیده‌ای از علل و عوامل سیاسی، اجتماعی، شرایط فرهنگی و خاستگاه‌های اقتصادی و تاریخی ایران در این سه حوزه است که تلاش شد از دیدگاه جهادگران جهاد سازندگی و در قالب یافته‌های پژوهش ارائه شود.

از ضرورت‌های اجرای پژوهش در راهبردهای دفاع مقدس، توجه به رویکردهای کیفی به جای تبیین‌های کمی و کلی‌نگری است. همچنین تبیین‌های کمتری در حوزه عملکرد نهادهای انقلاب اسلامی

و به تفکیک انجام شده و به ویژه تاکنون راهبردهای جهاد به تفکیک دانشگاه، صنعت و مهندسی رزمی تبیین نشده است. لذا تلاش شد با اتخاذ رویکرد کیفی، واکاوی راهبردهای جهاد سازندگی یا اقدامات ویژه هشت سال دفاع مقدس به تفکیک در سه حوزه دانشگاه، و صنعت و مهندسی رزمی انجام شود.

۱-۳. پیشینه تحقیق

در مطالعه‌ای با هدف نظرسنجی از میزان رضایت روستائیان از جهاد سازندگی که با درخواست وزیر جهاد در سال ۱۳۶۸ آغاز شد، به طور نظامند به ویژگی‌های فردی روستائیان، روستا و شرایط اجتماعی، فرهنگی روستا از یک سو و به شخص جهادگر و ارزش‌های آنان، سازمان جهاد و شرایط اجتماعی، فرهنگی از سوی دیگر، توجه شده بود. در یافته‌های این پژوهش ارزشمند آمده است که «مهمترین عامل موثر در گرایش مردم به جهاد و نیز مشارکت آنان، ارزشمندی جهادگران به سبب رفتار شخص جهادگر می‌باشد. همچنین میزان وقوف مردم از فعالیت‌های جهاد و به تبع آن، افزایش میزان مشارکت آنان با جهاد، نقش زیادی در رضایت از جهاد و جهادگران داشته است که انتخاب جهادگر مناسب با رفتار پسندیده نیز تاثیر زیادی در پایگاه جهاد بین مردم داشته است (رفیع‌پور، ۱۳۷۲: ۲۰۵). در پژوهش مشابه، ظهوریان ابوترابی و همکاران به شناسایی مؤلفه‌های فرهنگ سازمانی جهادی با تکیه بر تجربه مدیران جهاد سازندگی و بررسی یک دهه فعالیت این نهاد (۱۳۷۶ تا ۱۳۸۵) پرداختند و در نتایج پژوهش خود، الگویی از فرهنگ سازمانی جهادی از طریق کاوش در تجربه مدیران جهاد سازندگی در دهه اول فعالیت این نهاد ارائه دادند. در یافته‌ها آمده است که مضمون‌های سازمان‌دهنده در جهاد شامل انعطاف‌پذیری مولد رشد، دین‌محوری، سبک زندگی دینی، الگوی ارتباطی باز، سبک رهبری همدلانه، فرهنگ متعالی کار، همکاری و مشارکت، و مردم‌داری است (ظهوریان ابوترابی و همکاران، ۱۳۹۱، (۱۳۹۱: ۱۸۱-۱۴۷).

در پژوهش مشابه دیگر، روح‌اللهی و همکاران (۱۳۹۷)، موضوع الگوی شکل‌گیری نوآوری اجتماعی در جهاد سازندگی را بررسی کردند و در یافته‌های خود از طریق تحلیل بیش از ۳۰ مصاحبه هدفمند، به تشریح الگوی شکل‌گیری نوآوری اجتماعی در جهاد سازندگی پرداختند. در این الگو با «ایجاد اضطراب محرک بر محوریت ولی» آغاز شده، و با شکل‌گیری اولیه مبتنی بر نیت‌مندی جهادی و تربیت نوین اسلامی ادامه یافته و از طریق «ساختاری جهادی، و در محیط و فرهنگی» و با «کنش جهادی» توسعه و قوام یافته و در نهایت موجب «بسپج عمومی و احیای فرهنگ یاری‌گری» به منظور رفع نیازهای جامعه توسط آحاد مردم شده است.

ظهوریان ابوترابی و همکاران (۱۳۹۷) به بررسی عوامل مؤثر بر استحاله نهاد جهاد سازندگی، تحلیل شبکه مضامین پرداختند و از طریق روش کیفی، شبکه مضامین در گروه‌های همگن، در قالب سه مضمون سازمان‌دهنده شامل عوامل بیرونی، عوامل درونی فرهنگی و تغییرات درونی ساختاری را تحلیل نمودند. نتایج این پژوهش در حفظ ماهیت و هویت سازمان‌های اجتماعی و نهادهای ارزشی و مردم پایه مؤثر است (ظهوریان ابوترابی و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۰۱-۱۲۶). همچنین در پژوهش قاندرلی و سلیمی (۱۳۹۹) سیر تطور مدیریت جهادی در نهادهای انقلاب اسلامی (مطالعه موردی جهاد سازندگی) مطالعه شد و از طریق روش تحلیل محتوا ۷۰ مقاله در همایش‌های ملی مدیریت و فرهنگ جهادی، پنج دوره عمر تشکیل جهاد سازندگی از جمله شروع جنگ تحمیلی، وزارتخانه شدن جهاد سازندگی، پایان جنگ تحمیلی و ادغام در وزارت کشاورزی شناسایی شد.

حشمتی جدید و همکاران، نقش جهاد سازندگی در عمق بخشی داخلی در دوران دفاع مقدس و مولفه‌های اثرگذار در موفقیت و اضمحلال را با روش مطالعه کتابخانه‌ای بررسی کردند که هدف از انجام این تحقیق، معرفی فعالیت‌ها و دستاوردهای جهاد سازندگی در دوران دفاع مقدس و بعد از آن و توسعه نظری آن به عنوان شیوه‌ای تحقق یافته از مدیریت اسلامی است (حشمتی جدید و همکاران، ۱۴۰۱).

با توجه به پیشینه فوق، تاکنون اقدامات ویژه جهاد به تفکیک سه حوزه راهبردی دانشگاه، صنعت و مهندسی رزمی با رویکرد کیفی بررسی نشده است لذا هدف پژوهش حاضر عبارات است از:

۵-۱. هدف پژوهش: واکاوی راهبردهای جهاد سازندگی در سه حوزه دانشگاه، صنعت و تحول

اداری (جهاد خودکفایی)، و ابتکارات و اقدامات جهادگران در مهندسی رزمی دفاع مقدس.

۶-۱. پرسش پژوهش: راهبردهای جهاد سازندگی برای دانشگاه، صنعت و مهندسی رزمی در دوران

دفاع مقدس چه بوده‌اند؟

۱-۷. روش‌شناسی پژوهش

در هستی‌شناسی و روش‌شناسی جدید، اعتقاد بر این است که ذهنیت‌ها و تجربه‌ها بوسیله زبان ساخته می‌شوند و بنابراین آنها به گونه‌ای گفتمانی ساخته و ترکیب می‌گردند. این به آن معناست، بافتی که در آن گفتمان و فعالیت‌های گفتمانی رخ می‌دهد، باید در کانون توجه فرایند پژوهش قرار گیرد (Crowe, 2005: 55-63). در پژوهش کیفی ایده‌ها و شواهد به صورت متقابل به یکدیگر وابسته‌اند و توسط داده‌ها و نظریه تعیین و تعریف می‌شوند (نیومن، ۱۳۹۰: ۴۸۵). دیدگاه‌ها و ادراکات ذهنی افراد، به عنوان پدیده‌های اجتماعی، بازنمایی‌های اجتماعی هستند که به دیدگاه‌ها و بینش‌های جدید برای بحث درباره بازنمودهای اجتماعی کمک می‌کنند (Duenckmann, 2010: 284-295).

در مقاله حاضر تلاش شد بافت اجتماعی و زمینه وقوع گفتمان‌ها و مصاحبه‌های کیفی در قالب مرور ترکیبی و نظامند ادبیات موضوع درباره عملکرد جهاد سازندگی، بر اساس اسناد و مدارک موجود، در کانون فرایند پژوهش قرار گیرد.

جامعه آماری و نمونه‌گیری: واکاوی دیدگاه‌های متمایز و غالب به منظور به حداکثر رساندن بازنمایی تو صیفی، از گروه مصاحبه شونده‌گانی انتخاب شده است که در مصاحبه‌های سال ۱۳۹۰ و ۱۳۹۱ در کانون جهادگران و نیز در نشریات جهاد و آرشیو جهاد سازندگی در هشت سال دفاع مقدس، به عنوان خبرگان و مطلع کلیدی شهرت و تجارب ارز شمند داشته‌اند و متن مصاحبه‌های این افراد به شکل صوتی و نوشتاری بررسی و مطالعه شده است.

منظور از خبرگان، آراء کارشناسان مشرف و منصف و نخبگانی است که تفسیر و تاویل آنان شناخت بیشتر و تصمیم‌گیری بهتر را فراهم می‌نمایند (نبوی، ۱۳۹۳). در منابع و آرشیو مصاحبه‌های کیفی و اکتشافی کانون جهادگران، از طریق نمونه‌گیری هدفمند از نوع ناهمگون یا حداکثر تنوع انتخاب شده بودند که در این پژوهش ۲۵ مصاحبه انجام یافته واکاوی شد و تا رسیدن به مرحله اشباع نظری ادامه یافت. در مرحله نخست مصاحبه‌های ضبط شده بررسی و پس از نوشتن متن آنها، نکات قابل بررسی مشخص و با دوباره‌خوانی، موضوعات مرتبط با هدف، مطالعه دقیق شد. در مرحله دوم پس از جداسازی جمله‌های با اهمیت در مصاحبه‌ها به هریک از آنها، یک کد اختصاص داده و یک دسته مفهومی (مضمون پایه) برای آن تعیین شد. در مرحله سوم نام برخی دسته‌بندی مفهومی اصلاح شد و در مرحله چهارم، پس از ویرایش مضمون‌ها، همه آنها با مضمون فرعی و اصلی مشخص شدند و برخی نیز حذف گردید. از مجموع ۲۵ مصاحبه کیفی و تحلیل آنها، تعداد ۳ مضمون، ۷ تم اصلی و ۱۴ تم فرعی شناسایی شد. در مراحل پنجم و ششم یافته‌ها و نتیجه‌گیری ارائه شده است.

قلمرو موضوعی پژوهش، راهبردها و اقدامات ویژه جهاد سازندگی در دانشگاه، صنعت و مهندسی‌رزمی در دوران دفاع مقدس است و قلمرو زمانی پژوهش سال ۱۴۰۱ است که عملکرد هشت سال دفاع مقدس در سه حوزه موضوعی پژوهش واکاوی شده است. قلمرو مکانی نیز وزارت جهاد کشاورزی، مرکز ثبت تاریخ جهاد سازندگی و بنیاد ثبت و حفظ آثار دفاع مقدس در شهر تهران می‌باشد

گردآوری و تحلیل داده‌ها: مصاحبه‌های کیفی در مرکز ثبت تاریخ جهاد سازندگی، کانون جهادگران از اردیبهشت ۱۳۹۰ تا تیرماه ۱۳۹۱ انجام شده و به عنوان منابع اصلی داده‌ها واکاوی شد. همچنین مقاله‌ها و گزارش‌های مختلف درباره عملکرد جهاد سازندگی در دانشگاه، صنعت و مهندسی‌رزمی در دفاع مقدس واکاوی شده است. برای تحلیل داده‌ها از روش تحلیل محتوای کیفی

گرانهم و لودمن استفاده شد (گرانهم و لودمن، ۲۰۰۴: ۱۰۵-۱۱۲) و با مرور گفتمان‌های حاصل از مصاحبه‌ها، ابتدا واحدهای معنا مشخص شد و به آنها کد اختصاص داده شد. سپس موارد همپوشان از کدها حذف شد و کدهای مشابه در یک مجموعه یا طبقه فرعی قرار گرفت. سپس طبقه‌های اصلی تعیین شد و با بررسی طبقه‌های اصلی و قراردادن آنها در یک گروه، مضامین این مطالعه مشخص شد. برای حفظ کیفیت از معیارهای چهارگانه لینکن و گوبا (۱۹۸۵) با عنوان انتقال پذیری، قابل اتکایی، اعتبار و ثبات استفاده شد. ثبات یا سازگاری نسبت به یافته‌ها اشاره به توافق دو یا چند فرد مستقل در مورد صحت، نافعیت و معنای داده‌ها دارد. به این منظور بعد از تحلیل داده‌های اولیه، کدها، طبقه‌بندی فرعی و اصلی و مضامین از سوی دو محقق دیگر نیز بررسی و اجماع حاصل شد. لذا در مطالعه حاضر، از طرح پژوهش کیفی برای پاسخ به پرسش‌های پژوهش استفاده شد و مرور اسناد و مقاله‌های منتشرشده و مآخذ تولید داده‌ها، مصاحبه‌های کیفی و نیمه‌ساختاریافته درباره راهبردهای جهاد سازندگی در هشت سال دفاع مقدس است و از روش تحلیل محتوای کیفی برای تحلیل داده‌ها استفاده شده است.

۲. ادبیات و مبانی نظری تحقیق

۱-۲. نقش جهاد سازندگی در دانشگاه و صنعت و مهندسی رزمی جنگ

در ۲۷ شهریور ۱۳۵۸، اساسنامه جهاد به تصویب هیئت وزیران رسید. طبق اساسنامه، هدف از تشکیل جهاد سازندگی، بسیج امکانات و استعداد‌های مردم و دولت برای همکاری در امور تهیه و اجرای سریع طرح‌های سازندگی با توجه و تأکید بر نیازهای روستاها و نقاط دورافتاده مملکت اعلام گردید (مرادی‌بنی و افشاری ابهری، ۱۳۷۶: ۱). پس از تصویب قانون وزارت جهادسازندگی، نهاد جهادسازندگی در قالب یک وزارتخانه آغاز به کار کرد. جهاد سازندگی تا ۱۳۶۲ نهادی دولتی محسوب نمی‌شد، اما انجام کارهای زیربنایی و تولیدی، اهتمام به مشارکت در سیاست‌گذاری‌های کشور و مهم‌تر از همه تلاش‌های بی‌وقفه آن سبب شد تا به وزارتخانه تبدیل شود. بدین منظور، مجلس شورای اسلامی در آذر ۱۳۶۲ لایحه تشکیل وزارت جهاد سازندگی را تصویب کرد (ایروانی، ۱۳۷۸: ۱۹۵؛ مرادی‌بنی و افشاری ابهری، ۱۳۷۶: ۸).

در ادامه، متناسب با دسته‌بندی مضمون و طبقات اصلی و فرعی در جدول یافته‌ها، مبانی نظری هر یک توضیح داده می‌شود:

۳. یافته های تحقیق

یافته‌های این مطالعه، که مبتنی بر تولید داده‌ها از مصاحبه‌های سال ۱۳۹۰ و ۱۳۹۱ با مدیران، کارشناسان خبره و تصمیم‌گیران درباره عملکرد گذشته جهاد سازندگی در هشت سال دفاع مقدس می‌باشد... اقدامات راهبردی جهاد سازندگی در سه دسته (مضمون) و مصادیق عملیاتی آنها (طبقه‌های اصلی و فرعی) همراه با ذکر نمونه‌هایی از نقل قول مشارکت‌کنندگان در ادامه، به تفکیک راهبردهای دانشگاه، صنعت و مهندسی رزمی ارائه می‌شود (جدول ۱).

جدول ۱. یافته‌های پژوهش

مضمون	طبقه‌های اصلی	طبقه‌های فرعی
راهبردهای مدیریت سازمانی	راهبردهای جهاد در صنایع	سازماندهی و تخصص
		تجربیات و راهبردها در برنامه‌ریزی‌های منطقه‌ای
		ایجاد مراکز تحقیقاتی
	راهبردهای مبتنی بر تحول اداری کشور (جهاد خودکفایی)	اعزام گروه‌های دانشگاهی به مناطق محروم
		تشکیل شوراهای اسلامی روستاها
		واحد جهاد در دهستان‌ها
		مدیریت گروه‌های همیار
		مشارکت مردمی و ستادهای بازسازی مناطق جنگ‌زده
		تشکل‌ها و مدیریت محلی
انعطاف‌پذیری، پویایی، سرعت عمل و چابکی		
راهبردهای مهندسی رزمی دفاع مقدس	راهبردهای فناوری‌های مهندسی رزمی جنگ	ایجاد مراکز تحقیقاتی مهندسی رزمی و پژوهش‌کننده‌های مهندسی
	راهبردهای مبتنی بر فناوری‌های سخت‌افزاری	ابتکارات در مهندسی رزمی و ساخت امکانات

تبیین راهبردهای جهاد سازندگی در دانشگاه، صنعت و مهندسی رزمی در دفاع مقدس

قبل از عملیات، حین عملیات و پس از عملیات	راهبردهای مبتنی بر انواع عملیات	
اندیشه و شخصیت جهادی	راهبردهای مبتنی بر جهاد دانشگاهی	راهبردهای مدیریت فرهنگی
دستاوردها و آموزش‌های حرفه‌ای و تخصصی	راهبردهای توسعه علم (رابطه دانشگاه و صنعت)	

مضمون ۱: راهبردهای مدیریت سازمانی

پس از انقلاب اسلامی، اکثر سازمان‌ها، ادارات و نهادهای دولتی، با هدف قطع وابستگی از کشورهای دیگر، تلاش وسیعی را آغاز کردند و این هدف در اولویت اقدامات جهادگران قرار گرفت (مهدوی، ۱۳۸۷). با توجه به محدودیت در زمان و حجم وسیع کار، وزارت صنایع، وزارت صنایع عملکرد جهاد سازندگی در سال‌های اولیه نقش موثری در تقویت پایگاه دولت در بین مردم و روستائیان داشته است... در سال‌های پس از ۱۳۶۸ افراد جدیدی جذب جهاد شدند که ایثارگری را به اندازه میانگین افراد بنیانگذار، نتوانسته بودند درونی نمایند (رفیع پور ۱۳۷۲: ۲۱۲).

طبقه اصلی ۱: راهبردهای جهاد در صنایع

بخش صنعت که پس از انقلاب اسلامی، مورد تحریم اقتصادی، علمی و صنعتی قرار داشت، در وضعیتی بود که نیازمند خودکفایی سازمان‌ها، صنایع و شرکت‌ها بود. برای تحقق این منظور، کارخانجات و سازمان‌ها خود اقدام به ساختن و سایل اولیه صنایع مورد نیازشان کردند. افراد متعهد و متخصص توانستند ساخت قطعات مورد نیاز سازمان‌ها و کارخانجات دولتی و خصوصی را به عهده گیرند. برای رفع این مشکلات، برای مثال در بخش تولید قطعات یدکی، مرکزی در کمیته فنی جهاد سازندگی تأسیس شد که اطلاعات مورد نیاز را در اختیار مبتکران قرار داده و مشکل مواد اولیه را حل کند و کارخانجات فعال در این زمینه را در یک جهت مشخص هدایت و هماهنگ نماید (کارنامه ۱۱ ماهه ۱۳۵۹: ۳۲-۹۲). جهاد در ایجاد، ساخت و تولید قطعات، ابزار، صنایع و ملزومات جاری در ادارات و سازمان‌های کشور با هدف قطع وابستگی از کشورهای دیگر پیشرو بود (مهدوی ۱۳۸۷). با توجه به محدودیت در زمان و حجم وسیع کار، وزارت صنایع، وزارت صنایع سنگین، و وزارت بازرگانی نیز مسئولیت پذیرفتند و عملکرد پل‌سازی و اقدامات مهندسی رزمی جهاد و طراحی و ساخت

پل‌های راهبردی، وحدت و همکاری برای احداث پل خیبر، پل وحدت، و طرح ساخت پل شناور خیبر از سوی ارتش و سپاه مورد توجه قرار گرفت.

طبقه فرعی ۱: سازماندهی و تخصص

بر اساس اساسنامه، شورای عالی جهاد مسئولیت بررسی برنامه‌ها و طرح‌های پیشنهادی، تصویب آنها و جلب همکاری مردم برای اجرای طرح‌ها را برعهده داشت. این وظایف را شوراهای جهاد سازندگی استان و شهرستان، در سطح محدودتری به‌عهده داشتند (انتشارات جهاد سازندگی، ۱۳۷۶: ۲-۶). در اواخر ۱۳۵۸، پس از استعفای دولت موقت، جهاد سازندگی تحت نظر شورای انقلاب در آمد و به‌صورت نظام شورایی اداره شد (ایروانی، ۱۳۷۸: ۱۹۰-۱۹۱).

زمینه فعالیت جهاد سازندگی در سالهای نخست آن، به عمران، خدمات رسانی و آموزش‌های فنی منحصر بود، ولی بنا به ضرورت و مقتضیات جامعه، مسئولیت‌های جهاد، دائماً در حال تغییر و تحول بود و رسیدگی به اموری چون امور فرهنگی، بهداشت و اشتغال را نیز برعهده گرفت (میرزایی، ۱۳۸۰: ۱۱۴).

طبقه فرعی ۲: راهبردها و تجربیات در برنامه‌ریزی‌های منطقه‌ای

کمک به مناطق محروم کشورهای مسلمان از اهداف جهاد سازندگی بود. مانند تأسیس دفاتری در کشورهای تانزانیا، سیرالئون، غنا و لبنان به اجرای طرح‌هایی چون کشت آبی و دیم، تهیه و توزیع ادوات صیادی، آموزش روستاییان و کشاورزان، ارائه خدمات و احداث مراکز درمانی در این کشورها (وزارت جهاد سازندگی، ۱۳۷۲، ب: ۷۷-۷۸). شواهد تجربی نشان داد نظم، سازماندهی و سامان‌پذیری جهاد سازندگی بیش از دستگاه‌های اجرایی دولتی بود که در چهارچوب قوانین و مقررات محدودکننده، سرعت عملی و چابکی را نسبتاً از دست داده بودند. از جمله تهیه شناسنامه روستایی در مدت بسیار محدود و با کمترین بودجه و با تخصیصی بالنسبه زیاد و همچنین فعالیت‌های سراسری مانند توزیع وام، توزیع کوپن کالاهای روستایی و... نشان داد که جهاد سازندگی از نظم‌پذیری و سازمان‌پذیری بیشتری نسبت به دستگاه‌های اجرایی دولتی برخوردار است. وجود جهاد دهستان در آن شکل مدیریت توسعه توانست برنامه‌ریزی منطقه‌ای را تحقق بخشد و پس از آن برنامه‌ریزی توسعه منطقه‌ای روستایی در مقاطع شهرستان و استان و کشور به‌عهده جهاد سازندگی قرار گرفت. .

طبقه فرعی ۳: ایجاد مراکز تحقیقاتی

ایجاد مراکز تحقیقاتی از جمله راهاندازی شش مؤسسه تحقیقاتی مادر شامل رازی (فعال در زمینه تولید واکسنهای پزشکی و دامپزشکی)، جنگل و مرتع، دامپروری، شیلات، آبخیزداری و مهندسی، مرکز اطلاع‌رسانی و خدمات علمی جهاد سازندگی به عنوان نخستین مرکز اطلاع‌رسانی علمی کشور در ۱۳۷۲ تاسیس شد (وزارت جهادسازندگی، ۱۳۷۹: ب: ۸۹).

در مراکز تحقیقاتی نحوه ساخت و عملکرد پل سازی و اقدامات مهندسی رزمی جهاد و طراحی و ساخت پل‌های راهبردی، اصول فنی و مهندسی و تجربه ارزشمند وحدت نیروها در مراحل مختلف ساخت پل، و پیشبرد عملیات در شرایط بحرانی حملات دشمن... نوعی شاهکار در کارنامه و عملکرد موفق جهاد محسوب می‌شود. مانند پل خیبر که در نوع خود یک شاهکار مهندسی است و بزرگترین پل شناور جنگ‌های کشورها، به طول ۱۴ کیلومتر است که بر روی هورالعظیم در خوزستان طراحی و اجرا گردید. طراحی این پل توسط مهندسان جهاد انجام شد و ساخت آن در کارگاه‌های مختلف و مراکز تحقیقاتی و به صورت تولید انبوه و مخفیانه در مدتی کوتاه انجام و به منطقه عملیاتی منتقل شده است (سلمانی لطف آبادی، ۱۳۸۵: ج ۶).

طبقه اصلی ۲: راهبردهای مبتنی بر تحول اداری کشور (جهاد خودکفایی)

پس از پیروزی انقلاب اسلامی، نقش جهاد در تحول اداری دستگاه‌های اجرایی/ستادی و سازمان‌های دولتی (جهاد خودکفایی)، اهمیت یافت. سازمان‌ها و نهادهایی متناسب با کارکردهای ویژه و به منظور از بین بردن شکاف‌های به وجود آمده ناشی از اجرای سیاست‌های رژیم گذشته پی‌ریزی شدند و تحریم‌ها نیز با هدف ایجاد فشار سیاسی، اقتصادی و جنگ روانی اعمال شد (کارنامه ۱۱ ماهه، ۱۳۵۹: ۸۷). اکثر سازمان‌ها، ادارات و نهادهای دولتی، بخش جهاد خودکفایی را با هدف قطع وابستگی از کشورهای دیگر، تاسیس کردند. در این راستا ایجاد، ساخت و تولید قطعات، ابزار، صنایع و ملزومات جاری در ادارات و سازمان‌های کشور در راس اقدامات جهادگران قرار گرفت (مهدوی، ۱۳۸۷).

جهاد خودکفایی در هر سازمان، تلاش می‌نمود که نیازهای موجود را بر اساس توانایی و امکانات خود رفع کند. مانند ساخت ابزار و الزامات تولید در هر شرایطی از کشور. بخش دوم فعالیت جهاد خودکفایی، در واقع غلبه بر جنگ روانی و فضا سازی کشورهای بیگانه بود. جهادگران می‌کوشیدند تا در واحدهای سازمانی، با تلاش خود، روحیه ایستادگی و استقامت را به کارکنان منتقل کنند. در واقع این بخش از کار جهاد سازندگی، ابعاد فرهنگی و بسیار اثرگذار داشت. جهاد سازندگی ضمن تلاش در عرصه‌های مختلف، نظارت و سرپرستی سازمان امور عشایر در ۱۳۶۳، صنایع روستایی و دستی در

۱۳۶۴، شرکت سهامی شیر در ۱۳۶۵ و شیلات و فرش در ۱۳۶۶ (خزاعی، ۱۳۷۹، ۷۳) را به عهده گرفت. حرکت به سوی خودکفایی کشور از طریق توسعه کشاورزی، از اهداف اصلی بود. تشکیلات جهاد سازندگی پس از دولتی شدن، گسترش یافت و سیاستهای آن متمرکزتر گردید. در مهرماه سال ۱۳۶۹، مسئولیت دو بخش گسترده امور دام و منابع طبیعی به وظایف جهاد سازندگی افزوده شد و در مقابل از برخی وظایف کوچک در زمینه‌های مختلف کاسته شد که نتیجه آن تغییر سیاست عمران روستایی به امور دام و منابع طبیعی بود. تغییر سیاست‌های جهاد متأثر از عواملی چون افزایش عرضه نیروی کار و کاهش توان اشتغال‌زایی در روستا بود (مرادی‌بنی و افشاری ابهری، ۱۳۷۶: ۱۶).

طبقه فرعی ۱: اعزام گروه‌های دانشگاهی به مناطق محروم

«شورای هماهنگی انجمن‌های اسلامی و سازمان‌های دانشجویان مسلمان» اولین هسته جهاد در انجمن اسلامی دانشکده فنی دانشگاه تهران آغاز به کار کرد که اعضا از واحدهای آموزش عالی تهران بودند. با وجود برخی از مخالفت‌ها از سوی دولت موقت و به دلیل اصرار و استدلال دانشجویان، آنها در مناطق بحران و بسیار محروم مرزی فعال شدند. پس از اعزام اولین گروه‌های دانشجویی، این طرح در اردیبهشت ۵۸ در دانشگاه‌های ایران مورد نظر خواهی قرار گرفت و با استقبال دانشجویان مواجه شد. جهاد توانست جذب و اعزام بیش از پانصد و چهل هزار نیروی جهادگر رزمنده متعهد، از افراد متخصص و غیرمتخصص را مدیریت کند.

طبقه فرعی ۲: تشکیل شوراهای اسلامی روستاها و واحدهای جهادی دهستان‌ها

شوراهای اسلامی روستا با تلاش جهاد سازندگی با هدف «تبلور خواست‌ها و توانایی‌های روستاییان، مدیریت پذیرفته شده در سطح روستا، تنظیم‌کننده روابط بین دولت و مردم، حلقه واسطه مردمی در بسیج و مشارکت مردم توسط دولت، دستگاه هدایت‌کننده و ارشاد و هادی فرهنگ توسعه در روستاها»، تشکیل شد.

جهاد پس از تجربه فعالیت در روستا، به نقش دهستان به عنوان منطقه و یک سطح معقول جهت ارائه خدمات و تمرکز بخشیدن به مشارکت مردم در برنامه‌ریزی و ارائه خدمات اساسی توجه نمود.

طبقه فرعی ۳: مدیریت گروه‌های همیار

سازمان‌های محلی که برای هدایت و ارشاد گروه‌های همیار ایجاد شدند، با اعتبارات خود یا بانکی در توسعه وارد شدند. سازمان‌ها و مجلس شوراهای اسلامی روستا در تشکّل روستاییان و هدایت و ارشاد و مدیریت گروه‌های همیار نقش حیاتی به عهده داشتند. جهاد در این زمینه دارای تجربیات بسیار موفق در جلب مشارکت روستاییان بود و کارنامه درخشانی نشان داد.

طبقه فرعی ۴: مشارکت مردمی و ستادهای بازسازی مناطق جنگ زده

بر اساس آمار دفتر امور مناطق بازسازی شده جنگ، ۸۷ شهر (۶۹ شهر جنگ زده و ۱۸ شهر بمباران شده) و ۲۶۷۶ روستا دچار آسیب‌های کلی شد. حجم خسارات ناشی از جنگ تحمیلی که در برآوردهای اولیه ۱۰۰۰ میلیارد دلار اعلام شد و جهانیان را به حیرت واداشت (جعفری‌گلو و باقری ۱۳۸۴: ۲۱۸). جهاد طی هشت سال جنگ، برای جمع‌آوری، ارسال و توزیع کمک‌های مردمی به جبهه‌ها، «ستاد پشتیبانی جنگ جهاد سازندگی استان و شهرستان» را تشکیل داد و با چهل گردان مهندسی - رزمی و چهار قرارگاه عملیاتی و پشتیبانی در تمامی مراحل دفاع، حضور داشت. پس از پایان جنگ، جهاد سازندگی به بازسازی مناطق جنگ‌زده پرداخت (وزارت جهاد سازندگی، ۱۳۷۲: ۷۹-۸۰) و طرح بسیج سازندگی را به منظور بهره‌گیری از توانایی جوانان تحصیل کرده در رشته کشاورزی و نیز تأمین نیروی انسانی در بخش ترویج و توسعه روستایی مطرح کرد که نخستین مرحله آن در ۱۳۷۸ با به‌کارگیری نیروهای فارغ‌التحصیل کشاورزی در دوره نظام وظیفه اجرا شد (وزارت جهادسازندگی، ۱۳۷۹، الف: ۳۹-۴۱). با حضور ستادهای مختلف از استان‌ها در محورهای جنگی لزوم ارتباط گسترده مردمی و جلب کمک‌های آنان ضرورت یافت و شبکه وسیع و گسترده جهت انتقال ارزش‌های جنگ و جلب کمک‌ها در ستاد پشتیبانی جنگ جهاد سازندگی استان‌ها تشکیل شد. مردم شهر و روستا از این ستادها به شایستگی استقبال کردند و آمار و اعداد نمی‌توانند گویای عمق حماسه کمک‌های مردمی باشند و فقط بیانگر گوشه‌ای از کمک‌ها هستند. به‌ویژه از بیان احساسات و عواطف مردم عاجزند.

طبقه فرعی ۵: تشکل‌ها و مدیریت محلی

جهاد سازندگی در دوران فعالیت، دستاوردهای مهمی در مدیریت محلی داشت. مانند دستیابی به خودکفایی و بی‌نیازی از واردات در بخش دام و طیور، بهره‌گیری از روش‌های مناسب صید در بخش شیلات، پرورش و تولید سالانه هزاران تن میگو و ماهیان سردابی و گرمابی؛ اجرای بیش از دو هزار طرح راه‌سازی، ساخت مدرسه، جایگاه سوخت، چاه کشاورزی و برقرسانی و احداث جایگاه‌های توزیع سوخت در بخش عشایر؛ اجرای طرح ساماندهی خروج دام از جنگل، مدیریت و احیا و غنی‌سازی جنگل‌ها، اجرای طرح ملی تعاون دام و مرتع، توسعه فضای سبز و جنگل‌کاری و ایجاد کمربندهای سبز حفاظتی در بخش منابع طبیعی (وزارت جهادسازندگی، ۱۳۷۹، الف: ۸۴-۸۸).

طبقه فرعی ۶: انعطاف‌پذیری، پویایی، سرعت عمل و چابکی

این اصل جهادی که باید با حداقل امکانات حداکثر بازدهی را به وجود آورد، مکرر در جهاد سازندگی تحقق یافت. به‌ویژه سرعت عمل جهاد در اجرای مراحل طرح‌ها، بار دیگر تفوق قدرت ایمان و تعهد انقلابی جهاد را بر شرکت‌های مقاطعه کاری و وزارتخانه‌ها تایید و اثبات نمود. مانند حداکثر صرفه‌جویی در ساخت و اجرای پل‌ها، مانند انواع قطعات پیش ساخته که در کارگاه‌های جهاد ساخته و روی پل مونتاژ شد.

شاخص خلق فرهنگ جهادی و سرعت عمل و چابکی بالای جهادگران در عملیات‌های مختلف، تبدیل به نوعی خرده فرهنگ ساختاری در تشکیلات نظامی جهادگران شد. شاخص پویایی و انعطاف‌پذیری جهادگران و استقبال آنها از مسئولیت‌های پیچیده رزمی مهندسی و انجام ابتکارات بیشمار در رفع نیازهای مهندسی جنگ را تبیین کرد (حقی، ۱۳۹۰).

مضمون ۲: راهبردهای مهندسی رزمی در دفاع مقدس

از مهم‌ترین دستاوردهای جهاد سازندگی و انقلاب اسلامی، علاوه بر روحیات معنوی متعالی جهادگران، عملکرد بالا در زمینه‌های مهندسی رزمی و تخصص صی جنگ و است. اجرای بزرگ‌ترین و حساس‌ترین پروژه‌های عمرانی و عملیات آبی-خاکی با دقت و کیفیت بالا و سرعت زیاد و کمترین هزینه از جمله ویژگی‌های بارز فعالیت‌های جهادگران در دفاع مقدس است (سایت کانون جهادگران جهاد سازندگی).

رشد و تعالی سازمان رزم و دفاع در یگان‌هایی مانند سپاه و ارتش و صنایع دفاعی و به‌ویژه مهندسی رزمی جنگ توسط پشتیبانی و مهندسی جهاد سازندگی، از آثار و برکات انکارناپذیر دفاع مقدس و حاصل ایثارگری رزمندگان و شهدا و جانبازی فرزندان این مرز و بوم است. وحدت و انسجام راهبردی و تقسیم‌کار اهمیت بسیاری داشت. این مهم در پیام‌های امام خمینی (ره) آشکار بود «مادام که ارتش و سپاه و بسیج هر سه یکی باشند، وحدت و انسجام باشد به مقصد می‌رسند». از جمله در زمستان سال ۱۳۶۲ در عملیات خیبر سی کیلومتر پل شناور، طراحی و با کمک صنایع کشور از جمله معاونت صنایع خودکفایی سپاه پاسداران ساخته شد که چهارده کیلومتر آن در منطقه عملیاتی مورد استفاده قرار گرفت.

طبقه اصلی ۱: راهبردهای فناوری‌های مهندسی رزمی جنگ

نقش مهندسی رزمی جهاد در احداث جاده وحدت، کلید پیروزی عملیات ثامن الائمه و شکستن حصر آبادان بود. در ابتدای جنگ شهر آبادان ۳۳۰ درجه در محاصره دشمن بود. امام (ره) تاکید داشت حصر آبادان باید شکسته شود، لذا مهندسی رزمی جهاد وارد صحنه شد و با هماهنگی ارتش و سپاه، با

شنا سایی مسیر و طراحی، اقدام به احداث جاده وحدت کرد که از جمله تعیین مسیر آن، طراحی نوع مصالح مورد نیاز، احداث خاکریز و چگونگی حمل مصالح و کوبیدن آن، با ابتکار و نوآوری و نیز خطر اسارت و شهادت و... همراه بود. اما با تلاش و انتخاب مصالحی خاص، به زیرسازی، کوبیدن و احداث جاده شهشانی، نایل آمدند.» (مصاحبه با محمدتقی امان پور، ۱۳۹۰).

طبقه فرعی ۱: ایجاد مراکز تحقیقاتی مهندسی رزمی و پژوهشکده‌های مهندسی

از سال ۱۳۶۰ که انجام طرح‌های مهندسی در ستاد پشتیبانی جنگ جهاد در جنوب تشکیل شد، تا تشکیل پنج پژوهشکده مهندسی در پنج شهر بزرگ کشور، هزاران پروژه کوچک و بزرگ در راستای مهندسی جنگ طراحی و اجرا شد (نادعلی، ۱۳۹۲).

طبقه اصلی ۲: راهبردهای مبتنی بر فناوری‌های سخت افزاری

ساخت پل‌های استراتژیک، تجلی کوشش جهاد سازندگی در تحقق استقلال و خودکفایی واقعی و سرعت عمل بود. مانند ساخت پل معلق شبکه‌ای فتح بر رودخانه زرنه‌رود توسط ستاد پشتیبانی جهاد سازندگی حمزه است که با ساده‌ترین امکانات کار پرهزینه آمریکائی را انجام می‌داد و همین پل جنگی موجب وارد ساختن ضربه‌های مهلکی بر پیکر پوسیده ضد انقلاب در کردستان شد. پل فتح درس بزرگی است به مسئولان و دست‌اندرکاران امور اقتصادی و بازرگانی و دانشگاهی کشور که راه پرورش استعدادها و رسیدن به خودکفائی واقعی کشور را بهتر شناسند. بهرامی (۱۳۹۰) می‌گوید: «صلابت و قدرتی که در مرکز تحقیقات مهندسی جنگ جهاد وجود داشت، پس از جنگ بیشتر شد. در سال ۱۳۶۸ طرح‌های زیر دریایی در مناطق مربوط مورد استفاده قرار گرفت». شهید بهرامی در سال ۱۳۶۴ مسئول گروه مکانیک مرکز تحقیقات بود. پس از آن، در مقطعی از پروژه‌های جبهه و منطقه یا پروژه‌هایی با تکنولوژی پیشرفته، مانند پروژه موشک بود یا پروژه‌های مکانیک و... برخی پروژه‌ها نیز از پروژه‌های نیروهای فعال در منطقه بود، مانند فرش باتلاقی، کانال کن و... (سلمانی لطف آبادی، ۱۳۸۵: ج ۱). مهندسی جنگ جهاد توانست نقشی فراتر از آنچه در ارتش‌های معمول در سایر کشورها ست، ایفا نماید. جهادگران، با همکاری ارتش و سپاه، با احداث جاده وحدت، سایت اهواز و موارد دیگر، این مهم را به اثبات رساندند (ایروانی، ۱۳۷۷). آبادان در یک محاصره ۲۷۰ درجه قرار داشت و عراقی‌ها مطمئن بودند در قسمت‌های دیگر، به دلیل وجود منطقه باتلاقی، نیروهای ایرانی نمی‌توانند حضور بهم رسانند. اما در منطقه خور، اسکله با موفقیت ساخته شد و پس از آن با هلی‌کوپتر از این اسکله امکانات مورد نیاز آبادان به این شهر رسانده شد (نشریه جهاد، ۱۳۶۱: ۳۴). شاخص خودباوری

جهادگران و انجام طرح‌های پیچیده نظامی، تحقیقات راهبردی رزمی- مهندسی در مرکز تحقیقات مهندسی جهاد، همچنین شاخص نوآوری برای جهادگران به علت اجرای طرح‌های نو و ارائه پیشنهادها و ابتکارهایی در رفع نیازهای مهندسی در جنگ و تشکیل گردان‌های مهندسی رزمی جهاد و ایجاد تشکیلات منسجم مهندسی رزمی مطابق جنگ‌های کلاسیک در سطح جهان، با نوآوری نهادی... صورت گرفت که در یک زمان هم در سازندگی فعال بود و هم بازوی پرتوان مهندسی رزمی نیروهای نظامی کشور محسوب می‌شد (حقی، ۱۳۹۰).

طبقه فرعی ۱: ابتکارات در مهندسی رزمی و ساخت امکانات

ابتکارات در زمینه مهندسی مانند احداث خاکریزها، طراحی و ساخت پل‌های راهبردی، ... فصل انکارناپذیر مقطع تاریخی دفاع مقدس است. مانند جاده وحدت به عنوان اولین تجربه مشترک مهندسی رزمی جهاد استان‌های کشور در منطقه محسوب می‌شد. در این زمینه هماهنگی‌هایی که با نیروهای رزمی، خصوصاً ارتش جمهوری اسلامی ایران انجام شد، به عنوان تجربه ارزشمندی ثبت شده است. طراحی و اجرای پل عظیم خیبر، پل عظیم بعثت، طراحی و اجرای طرح‌های انتقال آب، احداث جاده سیدالشهدا در منطقه هور، احداث جاده وحدت در شکست حصر آبادان، احداث پل‌های فلزی قادری، ساخت جاده وحدت که در واقع جاده آبادان - ماهشهر قدیم را به خود جزیره آبادان وصل کرد توسط مهندسی رزمی جهاد احداث شد. احداث جاده به لحاظ عبور از باتلاق با مشکلات فنی بسیار مواجه بود که با ایثار و فداکارهای گروه‌های مختلف جهاد (که به دلیل انسجام گروه‌های مختلف جهاد، و نیز نیروهای مهندسی ارتش و سپاه وحدت نامیده شد) به اتمام رسید (سلمانی لطف آبادی، ۱۳۸۵: ج ۵). خودروهایی نربر زرهی، طراحی و ساخت خودروهای خنثی‌کننده شیمیایی، طراحی و ساخت پل‌های خضری، طراحی و ساخت موشک‌های میان‌برد با پرتاب موفقیت‌آمیز، طراحی و ساخت انواع سنگرهای بتنی و فلزی مقاوم در مقابل حملات موشکی و توپخانه‌ای، احداث خاکریزها و صدها طرح و اقدامات مهندسی رزمی که به منظور پیشبرد اهداف کشور در دفاع مقدس و دفاع از جان رزمندگان و نیز فعالیت‌های بسیار گسترده در پشتیبانی جنگ و طرح‌های پدافندی برای دفاع از کشور در شهرها اجرا شده، از جمله مهم‌ترین این فعالیت‌ها است.

همچنین طراحی و ساخت بالن ابابیل (پدافند غیرعامل) یکی از ابتکارات صنایع هوایی در حوزه دفاع است. انتخاب جنس بالن، نحوه دوخت، عایق بندی، اتصال فلز به پلاستیک و ... از نکات پیچیده مهندسی در آن زمان بود.

ابتکارات در زمینه مهندسی مانند احداث خاکریز به موازات جاده اهواز-آبادان، احداث یک جاده در زیر موقعیت جاده آسفالت اهواز-آبادان، جاده وحدت، همچون کلید پیروزی عملیات ثامن الائمه و شکستن حصر آبادان، احداث جاده سیدالشهدا-عملیات خیبر و ساخت پل‌های دوبه‌ای شناور-عملیات ثامن الائمه، ابتکارات در زمینه مهندسی ساخت پل شناور خضر (جهت عبور سریع رزمندگان) و... هستند.

ساخت پایگاه‌های موشکی برای ارتش و سپاه توسط مهندسی رزمی جهاد، ساخت پایگاه موشکی در منطقه میش‌داغ، دارخوین، در منطقه موسیان، سایت هوایی و موشکی جاده الله اکبر، جذب و اعزام کمپرسی مردمی برای کمک به عملیات مهندسی رزمی جهاد، همچنین نتایج و دستاوردهای تاکتیکی مهم عزیمت گردان‌های مهندسی رزمی و متخصص جهاد سازندگی از فعالیت‌های پشتیبانی جنگ جهاد سازندگی در امور لجستیک و تدارکات جبهه‌ها و سپاه و ارتش بود. نیاز به لجستیک، ساخت پایگاه و حضور اهالی صنف تعمیرکار نیرو را الزامی ساخت. برای ایجاد خاکریز ماشین‌آلات سنگین مختلف وارد جنگ شدند (گزارش کارنامه عملیات سپاهیان اسلام در هشت سال دفاع مقدس، ۱۳۶۸).

احداث جاده وحدت به لحاظ عبور از باتلاق با مشکلات فنی بسیار مواجه بود که با ایثار و فداکارهای گروه‌های مختلف جهاد (که به دلیل انجام گروه‌های مختلف جهاد، و نیز نیروهای مهندسی ارتش و سپاه وحدت نامیده شد) به اتمام رسید (سلمانی لطف آبادی، ۱۳۸۵: ج ۵). با توجه به مطالعات و طرحی که از طرف ستاد جنگ‌های نامنظم شهید چمران ارائه شده بود، با انجام تقسیم‌کار احداث خندق دفاعی در اطراف اهواز شروع شد. احداث این کانال از نقطه نظر روحی نقش عمده‌ای در تقویت روحیه رزمندگان و مدافعان اهواز داشت و آنها را به مقاومت و دفاع همه جانبه دلگرم می‌نمود (فیروزآبادی، ۱۳۸۵).

طبقه اصلی ۳: راهبردهای مبتنی بر انواع عملیات

از ویژگی‌های عمده فعالیت‌های جهاد سازندگی در دفاع مقدس علاوه بر روحیات معنوی متعالی جهادگران، عملکرد موفق آنان در زمینه‌های مهندسی رزمی قبل از عملیات، حین عملیات و بعد از عملیات بود که ضمن کاهش تلفات انسانی، راهگشای بسیاری از موانع و مشکلات جنگ شد. اجرای بزرگ‌ترین و حساس‌ترین پروژه‌های عمرانی و عملیات آبی-خاکی با دقت و کیفیت بالا و سرعت زیاد و کمترین هزینه از جمله ویژگی‌های بارز فعالیت‌های جهادگران در دفاع مقدس است.

وکیلی فرد (۱۳۹۰) می‌گوید: فصل مشترک فعالیت‌ها در بخش مهندسی رزمی در «تثبیت» و «تأمین» خلاصه می‌شد که از مهمترین ارکان حضور در جبهه‌های نبرد بود. رسالت عملیات مهندسی در «تثبیت» ر سانبیدن عملیات‌های رزمندگان اسلام بر علیه قوای دشمن خلاصه و تفسیر می‌شود.

مضمون ۳: راهبردهای مدیریت فرهنگی

آنچه در جهاد از آغاز تاکنون اهمیت داشته، توسعه یافتگی و حضور روحانیت و آمیختگی میان انگیزه‌های فرهنگی و توسعه اقتصادی است و در همه ابعاد فعالیت برای ایجاد مشارکت در مسائل توسعه و در تحویل روستایی متاثر از تحویل اقتصادی بسیار مؤثر بود

طبقه اصلی ۱: راهبردهای مبتنی بر جهاد دانشگاهی

در ۱۶ مرداد ۱۳۵۹ ستاد عالی انقلاب فرهنگی، جهاد دانشگاهی را در راستای تحقق اهداف انقلاب فرهنگی ایران تاسیس کرد. با تبدیل ستاد به شورای عالی انقلاب فرهنگی، اساسنامه جهاد دانشگاهی در ۱۱ آذر ۱۳۶۵ بازنگری و تصویب شد و برای فعالیت‌های فرهنگی و تحقیقاتی به منظور اسلامی شدن دانشگاه‌ها تلاش شد. در ۲۲ آبان ۱۳۶۹ شورای عالی انقلاب فرهنگی، جهاد دانشگاهی را به عنوان پلی بین دانشگاه و بخش صنعتی و خدماتی کشور معرفی نمود (راحلی و شکوری، ۱۳۸۷). ابتدا شهید دکتر بهشتی به عنوان نماینده شورای انقلاب، در جهاد سازندگی تعیین شد و اولین شورای مرکزی جهاد سازندگی فعالیت خود را آغاز کرد. اهداف اولیه و دستاوردهای جهاد سازندگی توجه به محرومان و توجه به نقاط روستایی؛ تلاش برای رسیدن به خودکفایی و استقلال در حوزه کشاورزی؛ و رشد شخصیت روستاییان و جلب مشارکت آنان بود (کاوشی، ۱۳۸۵: ۴۲).

طبقه فرعی ۱: اندیشه و شخصیت جهادی

منظور از ایثارگری در جهاد، وجود ضوابطی نظیر تقوا، ایثارگری، توانایی‌های فنی، مدیریت...بود. لکن در هر صورت جذب افراد جدید در آن سال‌ها، در کارایی بالای جهاد، خللی وارد نمی‌کرد. از عوامل مهمی که این کارایی در جهاد را افزایش می‌داد، وجود ایثارگری بود که جو عمومی جامعه انقلابی در جنگ نیز آن را تشدید می‌کرد و نیز وجود روابط افقی و برادرانه (صمیمانه) در جهاد بود (رفیع پور، ۱۳۷۲: ۲۱۲).

چند رویداد مهم برای تشکیل جهاد سازندگی وقوع یافت که تبلور اندیشه و شخصیت جهادی بود. از جمله توانمندی دانشجویان برای شکوفایی ایران اسلامی، به‌ویژه سازندگی و تأیید امام (ره) درباره

حرکت دانشجویان به سوی روستاها، تعامل بیشتر دولت و دانشجویان و کسب اعتماد، و ارائه راهکارهایی برای کاهش یا رفع فقر و توسعه نیافتگی مناطق روستایی». شاخص پایداری و حضور مستمر جهادگران و ارائه طرح‌های دفاعی در منطقه و نهادینه کردن جهاد با حضور نیروهای فنی، مهندسی مردمی در جنگ و سازماندهی کردن آنها در مناطق مختلف و شناساندن جهاد به عنوان یک ارگان رسمی و مهندسی رزمی در بین مسئولان کشور از پایداری جهادگران بود (حقی، ۱۳۹۰).

طبقه فرعی ۲: خلق معانی نمادین

معانی نمادین، نمادهایی از ویژگی‌های شخصیتی فرماندهان و سایر جهادگران شهید در مهندسی رزمی دفاع مقدس است. انتخاب این معانی نمادین در پژوهش حاضر، بیانگر شخصیت جهادی و بخشی از حقایق است. مانند معانی نمادین برای «شهید محمد طرحچی، نماد طراحی‌های مهندسی بسیار دقیق و موفق، نماد جهادگری بی‌ادعا، مقاوم و نماد شکل‌دهنده سازماندهی تشکیلات مهندسی رزمی»، «شهید حسین ناجیان، نماد شکل‌دهنده و سازماندهی تشکیلات مهندسی رزمی»، «شهید سید محمدتقی رضوی، نماد از خودگذشتگی و شکل‌دهنده سازماندهی تشکیلات مهندسی رزمی»، «شهید حاج‌هاشم ساجدی، نماد شهادت آگاهانه و نماد شکل‌دهنده و سازماندهی تشکیلات مهندسی رزمی»، «شهید بهروز پورشریفی، نماد خودباوری، تواضع، متکی به دانش و تخصص خود و نماد طراح بزرگترین پل شناور تاریخ جنگ‌های جهان (پل خیبر) و نیز نماد تکامل مهندسی رزمی جهاد و نماد گمنامی»، «شهید حاج اسدالله هاشمی، نماد در ترابری و لجستیک و نماد درایت و فرماندهی با عطف و محبت»، «شهید مرتضی آوینی، نماد انعکاس فعالیت‌های مهندسی رزمی جهاد و مدیریت رسانه‌ای دفاع مقدس»، «شهید جواد خیابانی، نماد درایت و آینده‌نگری در دفاع از سیستان و بلوچستان (به منزله تنگه احد)»، «شهید رحمان دادمان، نماد الگوی خدمت جهادی و عالمانه».

م. شباه این نمادگذاری در دستاوردهای مهندسی رزمی دفاع مقدس نیز قابل تبیین است. از جمله احداث جاده وحدت، نماد کلید پیروزی عملیات ثامن الائمه و شکستن حصر آبادان بود. همچنین جاده وحدت نماد وحدت و هماهنگی بود زیرا هفت جهاد از شهرها در استان‌های کشور (خراسان، اصفهان، فارس، آذربایجان شرقی، استان مرکزی، آبادان و خوزستان) و نیروهای رزمی، سپاه و ارتش جمهوری اسلامی مشارکت و همکاری داشتند. همچنین احداث جاده سیدالشهدا، نماد قدرت و تخصص جهادگران بود. این معانی نمادین، برای سایر فعالیت‌های جهادگران نیز مصداق یافت. مانند احداث پل فتح، نماد تجلی کوشش جهاد سازندگی در استقلال و عزت؛ احداث ستادهای پشتیبانی جهاد سازندگی

در رو ستاها، نماد محرومیت زدایی از چهره رو ستاها، ارتقای سطح معیشت مردم رو ستایی، توسعه و بسط عدالت در مناطق محروم، حاکمیت مردم در رو ستاها، ارتقای اجتماعی و سیاسی رو ستائیان، ارتقای سلامت، ارتقای فرهنگی رو ستائیان به ویژه زنان، ارتقای سطح آموزش.

طبقه اصلی ۲: راهبردهای توسعه علم (رابطه دانشگاه و صنعت)

از دستاوردهای برنامه ریزی علمی و فرهنگی، اجرای انواع آموزش های حرفه ای و تخصصی مورد نیاز رزمندگان بود که برخی از آنها عبارتند از:

- ۱- دوره های عمومی و تخصصی ۲- آموزش نرم افزاری و رایانه ۳- آموزش ابزارشناسی ۴- آموزش و صدور گواهینامه خودروهای سنگین... راه سازی ۵- آموزش اصول فرماندهی از دیدگاه روایات و احادیث، امور اجرایی و اخلاق فرماندهی... ۶- آموزش اسلحه شناسی و نظامی ۷- آموزش مبارزه با سلاح شیمیایی توسط رژیم بعثی عراق و خنثی کردن مواد شیمیایی ۸- آموزش بهداشت و امدادگری، ۹- آموزش عقیدتی و فرهنگی و مسابقات علمی تخصصی و پرورشی (سلمانی لطف آبادی، ۱۳۸۵ ج ۲: ۱۱۵-۱۲۱).

۴. نتیجه گیری

۴-۱. جمع بندی

با توجه به اهداف مطالعه حاضر از جمله شناخت و تبیین اینارگری جهادگران جهاد سازندگی و اقدامات و راهبردهای ویژه برای پیشبرد اهداف جنگ و پیروزی در دفاع مقدس، راهبردهای ویژه در دانشگاه، صنعت و مهندسی رزمی عبارتند از:

اتخاذ تصمیم های راهبردی در جلسه مشترک فرماندهان ارشد سپاه و جهاد سازندگی، در دی ماه ۱۳۶۱ نقطه عطف وحدت در تصمیم سازی بود. مانند تشکیل سازمان رزم جهاد در قالب قرارگاه ها، لشکر، تیپ، گردان و گروهان های مهندسی رزمی جهاد، تا همراه و همانند نیروهای نظامی سپاه و ارتش یگان های عملیاتی مهندسی رزمی در جنگ حضور داشته باشد.

عملکرد ویژه فرماندهان قرارگاه ها (کربلا، نجف، حمزه، نوح و رمضان) و اعضای شورای مرکزی جهاد استان برای اجرای پیروزمندانه مأموریت های محوله مانند هدایت تشکیلات و تأمین نیازهای اصلی لجستیکی و نیروهای پشتیبانی ناحیه، از نقاط عطف تاریخ دفاع مقدس است.

عملکرد ویژه جهادگران دفاع مقدس که علاوه بر روحیات معنوی متعالی، در زمینه‌های مهندسی رزمی و تخصصی جنگ، توانست نقش مهمی در عملیات‌های گوناگون ایفا نماید و از مهم‌ترین دستاوردها به عنوان عملکرد ویژه، ایجاد و تقویت شبکه مردمی گسترده بود که منجر به جذب و اعزام بیش از پانصد و چهل هزار نیروی جهادگر رزمنده متعهد، از افراد متخصص و غیرمتخصص شد.

دستاوردهای مراکز تحقیقاتی و صنعتی و نقش طرح‌های مهندسی در پیشبرد جنگ و تقویت مهندسی جنگ و ستاد پشتیبانی و مهندسی جنگ جهاد سازندگی با اجرای عظیم‌ترین و راهبردی‌ترین طرح‌های عمرانی و عملیات آبی-خاکی با دقت و کیفیت بالا و سرعت زیاد و چابکی و با کمترین هزینه از جمله ویژگی‌های بارز فعالیت‌های جهادگران در دفاع مقدس است.

عملکرد ویژه روند طراحی و ساخت امکانات مهندسی از ساخت پل بشکه‌ای بر روی رودخانه بهمن شیر در راستای شکست حصر آبادان و پل با شناسی واگنی بر روی رودخانه کرخه...و تا آزمایش موفقیت‌آمیز موشک مجتمع ۵ در سال ۶۷، نمونه‌هایی از سیر تکاملی مراکز تحقیقاتی و صنعتی است. تحقیقات در حوزه مهندسی جنگ از لایه‌های پنهانی است که پس از گذشت مدت‌ها، کمتر از سوی مروجین سال‌های حماسه، به آن پرداخته شده است. از سال ۶۰ که دفتری جهت انجام طرح‌های مهندسی در ستاد پشتیبانی جنگ جهاد در جنوب تشکیل شد تا تشکیل ۵ پژوهشکده مهندسی در ۵ شهر بزرگ کشور، هزاران پروژه کوچک و بزرگ در راستای مهندسی جنگ طراحی و اجرا شد. براساس سیر تکاملی مراکز تحقیقاتی و پژوهشکده‌ها، برخی از عملکردهای ویژه عبارتند از: «زمستان سال ۶۲ در جریان عملیات خیبر سی کیلومتر پل شناور، طراحی و با کمک صنایع کشور ساخته شد که چهارده کیلومتر آن در منطقه عملیاتی مورد استفاده قرار گرفت»، «بمباران‌های شیمیایی دشمن باعث شد که متخصصان مهندسی جنگ جهاد، خودروهای پدافند شیمیایی را طراحی و اولین سری آن را ساخته و به جبهه‌ها تحویل دهند»، «در بهار ۶۳ معاونت تحقیقات مهندسی در ستاد مرکزی تشکیل و طرح‌های جدیدی از جمله سوخت جامد مرکب که در راکت و موشک مورد استفاده قرار می‌گیرد؛ در دستور کار قرار گرفت»، «در تابستان سال ۶۳ اولین پرتاب راکت‌ها (مجتمع مقدماتی) انجام و هم‌زمان کار بر روی تولید آزمایشگاهی پرکلرات نیز آغاز شد»، «در سال ۶۴ گروه صنایع شیمیایی و گروه متالورژی کار روی ورق زرهی و فرش باتلاقی را شروع کرد»، «پرتاب موفقیت‌آمیز موشک ۶۴ میلی‌متری با سوخت جامد، ساخت بیست دستگاه تانکر سوخت‌رسان، بالابر دیده‌بانی، بالن دودزای استتاری، دستگاه‌های راه‌سازی زرهی...از دیگر فعالیت‌های مهندسی جهاد بود»، «در بهار سال ۶۵ تولید انبوه سنگر بتونی...»، «در سال ۶۵ پرتاب اولین موشک ۱۰۷ میلی‌متری با سوخت جامد»، «در سال ۶۶ نفربر شنی ضدتانک طراحی و ساخته شد»، «در سال ۶۶ اولین میکسر تولید

سوخت جامد موشک، اولین موتور موشک (مجمع ۴)، لوله پرنیوم بدنه موشک، جاذب موج در خلیج فارس، عمقیاب دریایی، دستگاه ردگیری در شب و نفربر زرهی نیمه‌شنی شناور، طراحی و ساخته شد و موشک مجمع ۴ نیز با موفقیت پرتاب شد، «در اواخر سال ۶۶ نمونه‌هایی از جیره غذایی رزمی به منطقه ارسال شد و هم‌زمان قایق حلزونی نیز با موفقیت طراحی و ساخته شد» (گزارش کارنامه عملیات سپاهیان اسلام در هشت سال دفاع مقدس ۱۳۶۸)، (نشریه جهاد ۱۳۶۱: ۳۲)، (دفتر طرح‌های ویژه جهاد سازندگی ۱۳۶۴)، (بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس، ۱۳۹۸).

۴-۲. پیشنهادها

با توجه به سوال‌ها، و براساس مفاهیم مطرح شده در مضمون اول، و طبقه‌های فرعی جدول یافته‌ها، پیشنهاد می‌شود شوراهای اسلامی رو ستاهای امروز، نقش هم‌سو سازی راهبردهای کلان استان با نیازهای روستا را ایفا نمایند و جهادگران امروز از دستاوردهای دیروز از طریق گروه‌های تخصصی همیار در حوزه های راهبردی به شایستگی صیانت نمایند. همچنین براساس مفاهیم مطرح شده در مضمون اول، و طبقه فرعی مشارکت‌های مردمی، پیشنهاد می‌شود با همان خلوص برادرانه و دقت تخصص‌گونه تلاش نمایند همراهی و مشارکت مردم را از گام اول تا نتیجه، با هدف تعاملات فعالانه‌تری جلب نمایند.

براساس مفاهیم مطرح شده در طبقه فرعی «انعطاف‌پذیری، پویایی، سرعت عمل و چابکی» پیشنهاد می‌شود جهاد خودکفایی که با نام‌گذاری هر سال از سوی رهبری معظم انقلاب، هنوز مفهوم جهادی را در خود دارد، از طریق گروه‌های تخصصی برای بحث و تبادل نظر در رفع چالش‌های هر مرحله اقدام شود.

منابع و یادداشت‌ها

الف. منابع فارسی

- ۱) امام خمینی ره (۱۳۷۱). صحیفه امام جلد چهارم. نرم‌افزار مجموعه آثار امام خمینی (ره)، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- ۲) ظهوریان ابوترابی، میثم؛ مرتضوی، سعید؛ مهرآیین‌محمد؛ فراخی، محمدمهدی (۱۳۹۱). شناسایی مؤلفه‌های فرهنگ سازمانی جهادی با تکیه بر تجربه مدیران جهاد سازندگی. نشریه مدیریت اسلامی، ۲۶(۱).

- (۳) قائدعلی، حمیدرضا، سلیمی، غلامرضا (۱۳۹۹). سیر تطور مدیریت جهادی در نهادهای انقلاب اسلامی (مطالعه موردی جهاد سازندگی)، تهران، *نشریه مدیریت و پژوهش های دفاعی*، ۱۹(۹۰)، صفحات: ۱۳۷-۱۵۲
- (۴) انتشارات جهاد سازندگی (۱۳۵۹). *کارنامه ۱۱ ماهه جهاد سازندگی*، تهران، انتشارات روابط عمومی دفتر مرکزی جهاد سازندگی.
- (۵) انتشارات جهاد سازندگی (۱۳۷۸). *جهاد سازندگی از نگاه مقام معظم رهبری*، تهران، اداره کل روابط عمومی جهاد سازندگی، چاپ اول.
- (۶) انتشارات جهاد سازندگی (۱۳۷۸). *چشم اندازی بر ۲۰ سال جهاد، تلاش و سازندگی*، تهران، اداره کل روابط عمومی جهاد سازندگی، چاپ اول.
- (۷) ایروانی، محمد جواد (۱۳۷۸). *نهادگرایی و جهاد سازندگی*، تهران، *نشریه جهاد سازندگی*، شماره ۸۳۳.
- (۸) بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش های دفاع مقدس (۱۳۹۸). *سناریونویسی (صحن عمومی) عملکرد جهاد سازندگی در انقلاب اسلامی و دفاع مقدس*، مدیر تدوین: سمانه لاجوردی؛ مجری: عبدالله فاتحی (وزارت جهاد کشاورزی). و پژوهشگاه علوم و معارف دفاع مقدس؛ کارفرما: ستاد کل نیروهای مسلح، بنیاد حفظ آثار و نشر ارزشهای دفاع مقدس ارتش جمهوری اسلامی ایران، تهران، انتشارات پژوهشگاه علوم و معارف دفاع مقدس؛ سازمان امور موزه ها و یادمان های دفاع مقدس.
- (۹) بنیاد دائرة المعارف اسلامی (۱۳۸۲). *جهاد سازندگی، دانشنامه جهان اسلام*، جلد ۱، قابل دسترسی در: <http://lib.eshia.ir>
- (۱۰) جعفر بگلو، ابراهیم، و سیده الهام باقری (۱۳۸۳). *شاهدان سنگر ساز*، تدوین اعضای کمیسیون ایثارگران استانها، رفاه و تعاون استانها، تهران، انتشارات مؤسسه شقایق روستا.
- (۱۱) حقی، حسینعلی (۱۳۹۰). *بررسی نقش جهاد سازندگی در جریان جنگ هشت ساله ایران و عراق*، خوزستان، واحد علوم و تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی.
- (۱۲) خزاعی، علی (۱۳۷۹). *تغییر نیاز روستاها و ضرورت تحول در سیاستهای جهاد سازندگی*، تهران، *نشریه جهاد سازندگی*، شماره ۲۳۴-۲۳۵.
- (۱۳) دفتر طرح های ویژه جهاد سازندگی (۱۳۶۴). *عملکرد طرح های ویژه جهاد سازندگی* (از مهرماه ۵۹ لغایت دی ماه ۶۴). انتشارات جهاد سازندگی.

- ۱۴) راحلی، حسین؛ شکوری، علی (۱۳۸۷). بررسی زمینه‌های حاکمیتی جهاد سازندگی و نقش این زمینه‌ها در دستاوردهای آن از تشکیل تا ادغام، *نشریه جغرافیا و برنامه‌ریزی*، شماره ۲۶.
- ۱۵) رفیع پور، فرامرز (۱۳۷۲). *سنجش گرایش روستائیان نسبت به جهاد سازندگی*، پژوهشی در سه استان اصفهان، فارس و خراسان، تهران، مرکز تحقیقات و بررسی مسائل روستایی.
- ۱۶) حشمتی جدید، مهدی؛ مرادپیری دمق، هادی؛ ملکی بزرگر، علی؛ مرادی سرخه مهری، حسین (۱۴۰۱). بررسی نقش جهاد سازندگی در عمق بخشی داخلی در دوران دفاع مقدس و مولفه‌های اثرگذار در موفقیت و اضمحلال این نهاد، *اولین همایش ملی جایگاه علم و فناوری در دفاع مقدس* <https://civilica.com/doc/1625650>
- ۱۷) سازمان برنامه و بودجه کشور (۱۳۹۹). *گزارش شاخص‌های نابرابری توزیع درآمد سال‌های ۱۳۴۵-۱۳۵۷*، تهران، مرکز اسناد، سازمان برنامه و بودجه کشور.
- ۱۸) سلمانی لطف‌آبادی، عیسی و همکاران (۱۳۸۵). *جهاد سازندگی خراسان در دفاع مقدس (مناطق عملیاتی جنگ)*. مشهد، انتشارات سلمان، جلد اول.
- ۱۹) سلمانی لطف‌آبادی، عیسی و همکاران (۱۳۸۵). *جهاد سازندگی خراسان در دفاع مقدس (عملیات مهندسی رزمی)*. مشهد، انتشارات سلمان، جلد پنجم.
- ۲۰) سلمانی لطف‌آبادی، عیسی و همکاران (۱۳۸۵). *جهاد سازندگی خراسان در دفاع مقدس (عملیات مهندسی رزمی)*. مشهد، انتشارات سلمان، جلد ششم.
- ۲۱) فیروزآبادی، حسن (۱۳۸۵). *پشتیبانی و مهندسی جنگ جهاد*، تهران، انتشارات عماد.
- ۲۲) کاوشی، حسین (۱۳۸۵). *جهاد سازندگی و جنگ*، تهران، انتشارات دفاع.
- ۲۳) مرادی‌بنی، محمد علی؛ افشاری ابهری، جواد (۱۳۷۶). *مجموعه قوانین و مقررات جهادسازندگی*، تهران، نشر گنج دانش.
- ۲۴) وزارت جهاد سازندگی (۱۳۷۲). *تشکیلات جدید وزارت جهادسازندگی*، تهران، *نشریه جهاد سازندگی*، شماره ۱۶۱.
- ۲۵) مرکز اسناد انقلاب اسلامی (۱۳۹۵). *گزارش همکاری‌های سپاه پاسداران و ارتش در دفاع مقدس*، کدخبر ۳۵۶.
- ۲۶) مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (۱۳۹۷). *قانون تشکیل وزارت جهاد کشاورزی*، تهران، انتشارات مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (بایگانی از اصلی ۳ ژوئن ۲۰۱۹).

- ۲۷) مصاحبه با داوود دانش جعفری (۱۳۹۱). مرکز ثبت تاریخ جهاد سازندگی، کانون جهادگران.
- ۲۸) مصاحبه با علی اکبر بهرامی (۱۳۹۰). مرکز ثبت تاریخ جهاد سازندگی، کانون جهادگران.
- ۲۹) مصاحبه با محمدتقی امان‌پور (۱۳۷۳). مرکز ثبت تاریخ جهاد سازندگی، کانون جهادگران.
- ۳۰) مصاحبه با مهدی ورشابی (۱۳۹۱). مرکز ثبت تاریخ جهاد سازندگی، کانون جهادگران.
- ۳۱) مهدوی، سید امیرحسین (۱۳۸۷). توسعه و صنعت، ویژه‌نامه نشریه جهاد سازندگی، سال سوم، شماره ۳.
- ۳۲) میرزایی، علی اصغر (۱۳۸۰). ارزیابی الگو و عملکرد ترویج در وزارت جهاد سازندگی (سابق). نشریه جهاد سازندگی، شماره ۲۴۰-۲۴۱.
- ۳۳) نادعلی، فتح الله (۱۳۹۲). نقش پشتیبانی و مهندسی جنگ جهاد در هشت سال دفاع مقدس - قسمت سوم، تهران، نشریه نگاه نو، انتشارات امور ایثارگران جهاد کشاورزی.
- ۳۴) نجفی، حسین (۱۳۸۷). سنگرسازان بی‌سنگر (یادی از فداکاری‌ها و حماسه‌آفرینی‌های جهادگران استان آذربایجان شرقی در ۸ سال دفاع مقدس). تبریز، اداره کل حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس آذربایجان شرقی.
- ۳۵) نیومن، ویلیام لاورنس (۱۳۹۰). شیوه‌های پژوهش اجتماعی: رویکردهای کیفی و کمی، ترجمه دکتر حسن دانایی فرد و سید حسین کاظمی، جلد دوم، تهران، نشر موسسه کتاب مهربان.
- ۳۶) هیئت علمی تدوین تجربیات مهندسی جنگ جهاد سازندگی (۱۳۷۲). تبدیل خط جاده سازی در هور و مناطق باتلاقی (هورالعظیم، منابع و قابلیت‌ها). تهران، مرکز حفظ و نشر آثار دفاع مقدس وزارت جهاد سازندگی.
- ۳۷) واحد آمار و برنامه‌ریزی جهاد سازندگی (۱۳۶۵). آمار و عملکرد جهاد سازندگی منطقه گرگان، از اول سال ۶۳ لغایت ۶۵، گرگان، نشر جهاد سازندگی.
- ۳۸) واحد آمار و برنامه‌ریزی جهاد سازندگی (۱۳۶۹). آمار و عملکرد جهاد سازندگی منطقه گرگان، از ابتدای تأسیس لغایت سال ۱۳۶۷، گرگان، نشر جهاد سازندگی.
- ۳۹) وزارت جهاد سازندگی (۱۳۷۲). گزارشی از عملکرد جهاد سازندگی: ۱۴ سال با مردم، ۱۴ سال تلاش و سازندگی، تهران، نشریه جهاد سازندگی، شماره ۱۶۱.
- ۴۰) وزارت جهادسازندگی (۱۳۷۹ الف). ۲۰ سال تلاش برای سازندگی: نگاهی به عملکرد و دستاوردهای ۲۰ ساله جهاد سازندگی، تهران، مؤسسه فرهنگی هنری شقایق روستا.

۴۱) وزارت جهادسازندگی (۱۳۷۹ب). دستاوردهای وزارت جهاد سازندگی، تهران، نشریه جهاد سازندگی، معاونت طرح و برنامه ریزی، شماره ۲۳۰-۲۳۱.

ب. منابع انگلیسی

۱. Crowe, Marie. (2005). Discourse analysis: towards an understanding of its place in nursing, *Journal of advanced nursing*, 51(1).
۲. Duenckmann, Florian. (2010). The village in the mind: applying Q-methodology to re-constructing constructions of rurality. *Journal of Rural Studies*, 26(3).
۳. Graneheim, U. & Lundman, B. (2004). Qualitative content analysis in nursing research: concepts, procedures and measures to achieve trustworthiness, *Nurse Education Today*, 24(2).